

Де й коли існувала так звана Ханська Україна?

Існування на придністровських землях Молдавії напівдержавного утворення, відомого під назвою Ханська Україна, було дуже вигідним як для Криму, так і його довголітнього політичного зверхника — Османської імперії. Адже Ханська Україна, по-перше, була важливим елементом у системі постачання турками Кам'янця-Подільська та Кам'янецького еялету, по-друге, використовувалася ханами як своєрідна зона контролю і тиску на Молдавське князівство та правобережну частину Українського гетьманату, й по-третє, слугувала татарам плацдармом для нападів на західноукраїнські та великопольські землі. Одночасно правитель цієї буферної зони був не лише адміністратором, але й представником місцевої людності перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому більшої політичної ваги.

Укладення «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московською державою 1686 р. породило для Кримського ханства серйозну загрозу його інтересам у північно-західному районі чорноморського басейну. Аби застерегти політичні інтереси Криму в другій половині 1680-х — 1690-х років ханські послы неодноразово виїжджали до Варшави з пропозиціями мирного договору. А ще в цей час татари значно пом'якшують свою політику щодо правобережного і запорозького козацтва.

Улітку 1684 р. після витіснення з Правобережжя молдавського господаря Георге Дуки та його наказного гетьмана Івана Драгинича султан Мегмед IV проголосив новим гетьманом турецької частини Правобережної України (такий статус закріплювали положення Журавненського 1676 р. і Бахчисарайського 1681 р. договорів) козацького полковника Теодора (Федора) Сулименка (Сулимку). Гетьман був призначений за поданням кримського хана та почав здійснювати свою діяльність з території лівобережного Придністров'я, а його резиденцією став Ягорлик.

Витіснення з Правобережжя Дуки та відвоювання українсько-польськими силами Немирова, з огляду на вдале географічне розташування цієї правобережної столиці, стало для Османської імперії значною втратою. Тому головним завданням гетьмана Т. Сулименка було повернення Немирова для потреб султана.

Отож, у листопаді 1684 р. Сулименко разом з 6-тисячним татарським військом сина хана Селім Герей I та яничарським підрозділом близько трьох тижнів намагався відбити Немирівську фортецю у правобережного гетьмана Андрія Могили. Одночасно «турецько-татарський» гетьман розповсюджував серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на тій підставі, що султан і хан надали йому право володіти Правобережною Україною. В універсалах наголошувалось, що хто виступить проти нього, того буде скарано, а майно «бунтівників» конфісковано. Деякі правобережні

села і містечка, побоюючись турецько-татарської загрози, стали визнавати зверхність Т. Сулименка. Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання, якому гетьману слід підкорятися. Однак восени 1684 р. Сулименко, незважаючи на допомогу турецьких і татарських підрозділів, так і не зміг оволодіти Немировим.

У 1685 р. загони Сулименка знову чинили спроби оволодіти правобережною козацькою столицею, а також колишнім полковим центром—Брацлавом. Але й цього разу вони були розбиті 4-тисячним військом Могилі. Більшість козаків, які підкорялися Т. Сулименку (всього на той час у його підпорядкуванні було близько 1200 козаків) перейшли на бік Могилі, віддавши йому «корогви, бубни та інші клейноди турецькі». Сам гетьман був схоплений і відправлений у подарунок польському королеві до Яворова, де, очевидно, і був страчений. Навіть німецька газета «Leipziger Post» в інформації від 1 жовтня подала щодо цього відповідні відомості.

Але поразка не зупинила бейлербея Кам'янецького еялету. У жовтні 1685 р. він доручив татарському султан-калі, щоб той в Немирові на місце Сулимки «за гетьмана Самченка козака осадив». У зв'язку з цим, ханський син наказав новому гетьману Самченку за 12 днів дійти до Немирова і дав у допомогу 20 тис. своїх людей, щоб ті разом з козаками завоювали правобережну столицю. Але й ця військова акція також закінчилась невдало. Під час чергового нападу на Немирів наприкінці 1685 р. Самченко загинув.

Відразу ж після смерті Самченка турецький султан, за пропозицією кримського хана, призначає гетьманом турецької частини Правобережжя Степана Лозинського, котрий обрав для себе більш коротке і зрозуміле козацьке прізвище Стечик. З дозволу хана і молдавського господаря він, наслідуючи Т.Сулимку, оселився в Ягорлику. Саме звідти новий гетьман здійснював постійні походи на українські землі з метою відвоювання їх у ставлеників Польщі. Починаючи з 1686 р., він почав розсилати свої універсали із закликами до населення Правобережжя прийняти султанське і ханське підданство. Влітку 1689 р. Стечик із двома сотнями козаків і десятком тисяч татар на деякий час здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами польського козацького комісара С. Дружкевича.

Лише у 1690 р. після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів, султан Мегмед IV нарешті повністю віддав ініціативу у справі їх призначення та контролю над ними в руки татарських ханів. 19 лютого того ж року, король Ян III Собеський писав до московського царя, що Стечика прийняв під свою опіку кримський правитель: «Хан татарський гетьмана свого козацького на ім'я Стецько оголосив і, зайнявши Сороки і Цеканівку, там же йому консистенцію назначив». Це, на думку короля, робилося задля «одірвання, затягнення і згромадження людей українського народу проти християнства».

За ханським наказом протягом 1691 р. підрозділи Стечика обороняли від польських і козацьких військ фортецю Сороки. Під час оборони цієї молдавської твердині від «татарського» гетьмана втекло декілька сотень

козаків на бік королівського ставленика Гришка, що стало однією з причин здачі Сорок на користь Речі Посполитої.

У серпні 1692 р. після смерті гетьмана Гришка, король обіцяв Стецику «амністію чи одпущення», а також гетьманську булаву від свого імені, якщо той перейде на бік Речі Посполитої. Але гетьман залишився вірним турецько-татарській протекції. «Сили військові турецькі з сераскером Мустафа-Башою, татарських кілька солтанів, волоських з господарем і Стеця, перекинщика до татарів, з козаками на Сороку [напали]», — повідомляв Яна III Собеського польський резидент з Москви в середині жовтня того ж року.

Протягом кінця 80-х — першої половини 90-х років проти загонів Стецика дуже часто воювали правобережні козаки під керівництвом полковників С. Палія, А. Абазина та Самуся. Восени 1693 р. козаки Палія мали намір оволодіти Ягорликом, який був резиденцією ханського гарнізону в Тягині, після чого фастівський полковник змушений був відступити. У цей час під керівництвом Стецика перебувало близько 3-х тисяч козаків і молдаван. «Сім полків з господарем волоським, Стецьком козацьким і кільканаеста тисяч орди стоять на Цецорі, готуючись до атакування Сороки», — повідомляв невідомий сучасник цих подій влітку 1693 р.

Відомості про сутички «ханського» гетьмана з правобережними козаками постійно зустрічаються у документах за 1694 — осінь 1695 р. Так, наприклад, літописна згадка від 14 вересня 1695 р. говорить, що полки Самуся і С. Палія здійснили напад на Дубоссари, де у цей час перебував Стечик: «Вони те місто і замок вщент спалили, людей до найменшого дитяти витяли, здобичі набрали до 2000 возів і худоби у кільканаеста тисяч штук». Але на переправі через Дністер їх наздогнав Стечик, який встиг втекти з Дубоссар і привів на допомогу підрозділи тягинського бея. У результаті невеликого бою вони змогли відібрати частину здобичі і вбили близько двохсот самусевих козаків. 9 листопада того ж року королівський секретар Домінік Вільчек повідомляв польського короля, що із Сороки двісті піших і п'ятнадцять кінних ходили воювати «ханські» села. Повідомлений молдаванами їх наздогнав Стечик з 400 вершниками і цілий день атакував «польських» козаків. Ті зуміли не тільки відбитися, але й вбити 50 нападників та смертельно поранити самого Стецика. Очевидно, що через декілька днів він помер. Про це повідомляв Папу Римського нунцій апостольський з Варшави в інформації від 28 листопада. Також це підтверджував лист Яна III Собеського до Петра I від 3 березня 1696 р., де польський монарх з радістю повідомляв, що покінчено з черговим «ханським» гетьманом, а турки з молдаванами не можуть відбити у поляків жодної фортеці над Дністром.

У наступні роки традиція призначення козацьких гетьманів від імені кримського хана для управління (значною мірою формального) Правобережною Україною не припинялося. В 1698 р. під час походу лівобережних полків гетьмана Івана Мазепи до Причорномор'я серед козаків з'явився лист «гетьмана ханською милістю» Івана Багатого. У ньому він закликав лівобережців відмовитися від московської протекції, риторично запитуючи їх

при цьому, чому вони так вірно служать «тим іудам-москалям», адже ті «за допомогою вашої роботи і вашої мужності» зміцнюють свою державу. Аби не допускати цього, «гетьман ханською милістю» закликав лівобережців переходити під зверхність Кримського ханства.

Тим часом у 1699 р., відразу ж після постанови польського сейму про ліквідацію полків на Правобережжі України, частина правобережних козаків на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою звернулися за протекцією до кримського хана Давлет Герая II: «Чи хіба від тієї Речі Посполитої синів коронних облишили наглядати за правами і вольностями нашими військовими від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого...в протекцію мужнійшого хана його милості навмисне склонилися».

Але відмова частини правобережного козацтва від польської протекції і перехід її під турецько-татарську зверхність не допомогла Війську Запорозькому «з правого берега» Дніпра. Згідно з Карловицьким мирним договором між Османською імперією і Польщею, вся територія Правобережної України поверталася під владу короля, а посада «українського гетьмана, що перебував на службі Порті Оттоманській, який зараз у Волоській землі резидує» мала бути скасована. Можливо цим гетьманом був І. Багатий, а може й П. Іваненко — на цей час документів, які б підтверджували, хто був тогочасним володарем «тогочасної» булави, поки не знайдено. Таким чином, на певний час Туреччина і Крим позбулися права на зверхність, але не політичного впливу на цей регіон Правобережної України.

Цікаво, що Придністровський козацький гетьманат зі столицею в Дубосарах існував ще протягом усієї другої половини XVIII ст., адже підтримувався місцевим людом.

Тарас Чухліб